

драматизм ситуації на хлібному ринку і посилив трагізм ситуації у селі, яке переживало „надзвичайщину”. Підбивала підсумки сталінської поїздки резолюція наради керівників семи східних округ, яка відбулася в Красноярську 1 лютого 1928 року.

Концептуальну основу надзвичайних заходів формують сталінські директиви від 5, 14 січня та 25 квітня 1928 року з приводу примусових хлібозаготівель, які з цього часу стають головними об'єктами політики. Доповнюють їх висновки, зроблені під час поїздки вождя до Сибіру (січень, 1928 року), а також рішення Політбюро ЦК ВКП(б) із питань хлібозаготівельної роботи на селі.

„За сталінськими директивами від 5 і 14 січня, – вважав професор В.П. Данилов, – ця резолюція (наради у Красноярську – Г.К.) повинна бути віднесена до групи документів, які поклали початок, по-перше, переходу до політики розкуркулення і, по-друге, введення прямої наруги і насильства в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань згори – всього того, що отримало назву „перекручень” [4, 38].

Сталінському самовладдю в цій ситуації, здавалося, вжитих надзвичайних заходів було замало. Чергова директива Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 квітня 1928 року „Про посилення хлібозаготівель” по суті ще більше підсилювала характер надзвичайних заходів, що мали місце в раніше прийнятих директивах 5 і 14 січня. Сталінське керівництво не влаштовувало результати квітневих хлібозаготівель, під час яких посилювалися „демобілізаційні заходи”, коли повсюдно було помічено „відмову від заходів тиску на верхівку села ..., а партійне керівництво не дає цьому належної відсічі”. На травень-червень директивою намічалось „широке розгортання заготроботи”. Директива рясніла заходами, вимогами, спрямуваннями на зразок: „мобілізувати партсили”, „сувору карати”, „рішуче присікати”, „установити дійсну сувору відповідальність заготівельних апаратів”, „посилити натиск на куркульську частину”, „добитися рішучого перелому для найшвидшого досягнення установлених контрольних цифр”, „класовий характер заходів тиску” і т. д. Виносилися заклики до громадськості (кооперативної і радянської) з метою прийняття рішень цих органів про колективну здачу хліба. Завершувалася директива вимогою блискавичного і беззаперечного підходу до виконання: „В 3-х денний термін телеграфуйте ЦК про прийняті заходи” [3, 261-262].

„Надзвичайщина”, що активно впроваджувалася на місцях, ламала не тільки долі окремих людей, але й деморалізувала суспільну свідомість, знищувала віковічні уявлення про загальнолюдські цінності. У не громадянському суспільстві, яке звикло жити не за правовими нормами, а за волею царя, генсека чи іншого чиновника, важко уявити можливий захист прав, честі та гідності людини. Разом із відновленням надзвичайних заходів втрачалася надія на побудову відкритого суспільства, іскорка якої ще тепліла в роки непу.

Таким чином, аналіз сталінських директив початку „надзвичайщини” дає вагомі підстави констатувати про складання командно-репресивної системи управління радянським суспільством, вивчення цього явища стоїть на часі перед дослідниками. Запорукою позитивного вирішення такого завдання є переконливі історичні документи, відкриті реаліями суспільно-політичного життя на пострадянському просторі.

1. В.П. Данилов, С.И. Якубовская. О фигуре умолчания в исторической науке // Археографический ежегодник

- за 1992 год. – М.: Наука, 1994.
2. А.А. Курнос. Неопубликованная статья „О фигуре умолчания в исторической науке” В.П. Данилова и С.И. Якубовской (1965) // Археографический ежегодник за 1992 год. – М.: Наука, 1994.
 3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг. Док-ты и мат-лы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т.1: Май 1927 г. – ноябрь 1929 г.
 4. Данилов В.П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929.

Т.Ю. Козацька

САМООБКЛАДАННЯ В УСРР 1928–1932 РОКІВ: ГРОШОВА ПОВИННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Історична наука досліджує факти, події, явища, які відбулися, виявляючи у такий спосіб певні закономірності суспільного розвитку, відтак актуальність її досягнень чи конкретних розробок має все-таки опосередкований зв'язок із сучасними проблемами. Він трансформується через з'ясування та узагальнення історичного досвіду повсякденного життя соціуму, виокремлення його пріоритетів, винесення певних уроків. Минувшина є постійною величиною для науки, а її пізнання актуальним, тому що його результати збагачують історіографію.

Автор статті ставить за мету з'ясувати самообкладання українських селян УСРР у 1928–1932 рр. Об'єктом дослідження є соціально-економічна політика радянської держави в сільських районах України кінця 1920-х – першої третини 30-х рр., а предметом – одна із складових форм сільськогосподарського податку – система самообкладання селян та колгоспників. Якщо податок ще тоді визнали „обов'язковою повинністю населення”, а самообкладання „добровільною формою”, платежів [1, 15], то, безумовно, виникає необхідність їхнього співставлення для виявлення спільних або відмінних функціональних рис. Обрана тема залишається малоз'ясованою в історичній літературі, хоча історики досліджували „джерела соціалістичного нагромадження” та внутрішні резерви для здійснення індустріалізації [2]. Про самообкладання згадують в контексті причин голоду 1932–1933 рр. в Україні [3, 279-280], але не розривають його соціально-політичних функцій та фінансово-організаційного механізму.

Термін „самообкладання” з'являється наприкінці 1927 р. Так, 31 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У визначило ставку самообкладання населення у 35 % від розміру єдиного сільськогосподарського податку [4, 137], а 28 грудня рекомендувало Раднаркому УСРР розглянути закон про самообкладання [5, 70-71]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У були присутні генсек ЦК КП(б)У Л.М. Каганович, голова уряду В.Я. Чубар, нарком фінансів М.М. Полоз, нарком НК Робсільнспенкції УСРР В.П. Затонський, тобто керівники ключових державно-політичних структур. Закон „Про самообкладання людності для задоволення її громадських потреб” уряд та ВУЦВК прийняли надвечір 2 січня 1928 р., а вночі телеграфом надіслали до окрвиконкомів. Наступного дня його опублікували

в газетах [3; 17, 1]. Саме тоді окрфінвідділи почали організувати роботу із запровадження урядової постанови про самообкладання: 6 січня була надіслана відповідна інформація, а 8 січня опублікована центральними газетами; 9 січня сільради одержали бланки для оподаткування; 11 січня встановили конкретні розміри і терміни виконання [6, 10]. Спочатку передбачалося стягнення двох третин суми самообкладання до 1 лютого, а до 15 лютого – решти, але визнали терміни „політично недоцільними”, тому що це „викличе незадоволення усіх і торкнеться селян-бідняків” [6, 13]. Згодом вирішили перекласти тягар на заможних селян, вилучивши у них 70 % суми „негайно і повністю” до 1 лютого [6, 11]. 6 січня 1928 р. Харківський окружний комітет КП(б)У ухвалив наступне рішення: „Запропонувати РПК проводити самообкладання повністю в розмірі сільгосподатку, допускаючи в окремих місцях перевищення зазначеного проценту в належності від потреб села, можливості обкладання і бажанності самого населення. В заможних і куркульських селах при самообкладанні не обмежуватися 35 % обкладання. Найбільшу важкість самообкладання зосередити на групі більш забезпечених і особливо заможних і куркульських господарств” [6, 4]. Бідняцькі господарства фактично звільняли від самообкладання, тому що вони переважно не платили і сільгосподатку. ЦК КП(б)У інформував окружком про те, що загальна сума самообкладання не повинна зменшуватися по селах, у яких звільнено від подібних зобов’язань селян-бідняків, відтак вона має бути перекладена на „міцні групи даного села” [6, 4]. 20 січня 1928 р. інструктор ЦК КП(б)У М. Ікс повідомляв партію стосовно нереальності виконання селянами самообкладання, позаяк його сума перевищувала на 25-30 % розмір сільськогосподарського податку, що може спровокувати „негативний політичний ефект” [6, 15]. Секретар ЦК КП(б)У Медведєв рекомендував наприкінці січня виявляти обережність, вилучаючи засоби під час „кампанії самообкладання”, а М. Полоз, на відомство якого покладалося безпосереднє завдання мобілізації селянських грошей, був іншої думки. „У разі невнесення належних сум в остаточний реченець, встановлений сільрадами, – наголошував він у січні 1928 р., – вони розпочинають примусове стягнення з майна неплатника арештом, описом та прилюдним продажем” [6, 17]. Він допускав факт „примусових засобів стягнення сум самообкладання”, тому що на 1 лютого було зібрано лише 21 % запланованої суми [6, 17].

Самообкладання, судячи з фінансового механізму його нарахування та методів стягнення, виявилось додатковим податком із явними ознаками надподатку, котрий мав риси державної повинності, тому що призначався державними органами для заможних груп селян. Застосування „примусових засобів” його стягнення, адміністративно-силового тиску, підтверджує його недобровільний, а репресивно-фіскальний, системний характер. Системність полягала в тому, що соціальний інститут самообкладання стосувався багатомільйонного сільського населення України, а стягненням переймалася адміністративна вертикаль державних органів влади.

Контрольними цифрами першого п’ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР передбачалося мобілізувати шляхом самообкладання селян 700 млн крб, тому Наркомфін УСРР рекомендував окрфінвідділам негайно „розпочати і завершити в період наявності у населення певних засобів” [8, 24]. У березні 1928 р. планували стягнути

80 % суми самообкладання, хоча станом на 10 лютого було зібрано 35,2 млнкрб, а надійшло 18,4 млнкрб, тобто 57 % [6, 28]. Виконання планів самообкладання „за приговорами” вирізнялося в округах. Так, Кам’янецька округа досягла 12,6 %, Тульчинська 7,1 %, Вінницька 88,9 %, Волинська 119,8%, степові округи від 28,7 до 84 % [17]. В абсолютних цифрах вилучення грошей у селян виявилось наступним (див. табл. 1):

Таблиця 1 [6, 28]

Стягнення самообкладання з сільського населення УСРР в 1928 р. (крб).

Райони	Сума за постановами загальних зборів	Фактичне надходження
Полісся	2 2435795	1120788
Правобережжя	751 7518312	246 2465390
Лівобережжя	835 8359941	443 4434938
Степ	899 8990475	512 5123233
Промислові райони	797 7971717	526 5262781
Разом	352 35276280	184 18407130

Вражає розходження сум „за приговорами” зборів селян і реальним виконання, яке свідчить про фіскальну сутність цього надподатку, а з іншого боку – про запровадження чергової форми грошової повинності селян.

Доказом примусового характеру самообкладання була негативна реакція на нього самих селян. На адресу партійно-державних органів надходили листи, у яких селяни, виказуючи невдоволення податками, підкреслювали одночасно таке: „Ще й самооблогу якусь видумали, усе вам мало” [6, 28]. Органи ДПУ на місцях відслідковували тоді політичні настрої. Зокрема, 27 лютого 1928 р. до спецзведення ДПУ потрапив вислів селян с. Левківка Ізюмської округи на Харківщині: „Ми хліб везем лише тому, що нам потрібно розплатитись з податками, а якщо б самообкладання, то не фунта не повезли б” [9, 1]. У с. Ново-Петрівка Сумської округи на загальних зборах селян самообкладання підтримали 12, проти виявилось 164 голоси [10, 3]. Фінвідділ Бердичівської округи підрахував, що селяни мали 3,3 млн крб вільних обігових коштів, відтак визначив самообкладання у 745500 крб, сільгосподаток 1,7 млн крб, тобто 40 % [22]. У зв’язку з цим селяни с. Блажівка заявили наступне: „Навіщо нам самообкладання. Достатньо і єдиного сіль-госп. податку” [10, 3]. Уповноважений Переяславського райпарткому, котрий займався агітаційною кампанією за самообкладання в с.Виповска, доповідав: „За самооподаткування не було ні одного голосу, проти всі присутні, яких було до 70 душ; треті збори – один за, всі проти; четверті збори – 45 присутніх – за пропозицію про самооподаткування не було ні жодного голосу, проти 37 і 8 не голосували” [6, 34]. Селяни сприймали самообкладання як додатковий податок.

Селянські листи, які протягом першої половини липня 1928 р. надходили до редакції газети „Радянське село”, зафіксували примусовий зміст механізму самообкладання, а не добровільну форму податку. Селяни відмовлялися сіяти, тому що з кожної десятини посіву мали платити податок, а від його загальної суми – самообкладання. „Остап Вишня писав, – зазначалося в одному з листів, – що раніше за крест’янина не безпокоїлись, оддав осінній податок і більш його ніхто не трогає, а тепер не забувають, як начнуть з осені господарок, як шкребнуть, то він бідний й сюди й туди, б’ється і вилазе – послідне продає, а то прийдуть та будуть описувати. Казали, що з вас брали податок, а тепер в десять раз більше беруть. Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев’яне,

а тепер наділи совецьке – желізне, запрягають так і самообкладанням” [11, 9]. У селах Христинівського району Уманської округи принцип добровільності самообкладання виявився фарсом, тому що „вони сами вперли цей податок, вилучаючи майно, реманент, одяг: „даеш без розговора” [11, 57]. 11 лютого 1928 р. селянин Т.Тишко з с.Мешаровка Теплицького району Уманщини писав другові М.Іщенку до Червоної армії: „У нас тепер йде самообкладання. Селяни, що мешкають на селі, будь то жид, будь то учитель, або селянин, які працюють на землі, 35 коп. з рубля, а які на чистому грошовому доході – по 15 коп. з рубля. Так що деяким селянам дуже важко і селяни цим дуже незадоволені. У мене податок був 10 крб, а самообкладання 9 крб50 коп.” [11, 58].

Листи надходили від селян різних округів та регіонів України, у них висловлювалося невдоволення подвійним оподаткуванням – продподатком і самообкладанням. В Олевському районі Коростенські округи селяни скаржилися на те, що „сплатили продподаток дуже важкий, а тепер видумали новий податок – по 35 коп. з рубля” [11, 58]. Скаржилися на обмежений термін внесення самообкладання, на його розміри стосовно загальної суми податку. Вони коливалися залежно від оподаткування селянського господарства, від його економічного стану. 5 січня 1928 р. В.Я. Чубар принципово погодився з тим, що „додаткове самообкладання можливе”, а Медведєв вважав чинним рішення загальних зборів села про самообкладання, якщо „з’явилася третина виробників” [6, 2]. Восени 1928 р. Наркомфін УСРР рекомендував не підвищувати ставку самообкладання більше 25 % від суми єдиного сільгосподатку, хоча Раднарком УСРР, погоджуючись з такою пропозицією, не заперечував збільшення до 50 %, якщо є „економічні можливості” [6, 80]. 6 листопада 1928 р., тобто з нагоди чергової річниці жовтневої революції, наркомфін видав інструкцію про самообкладання з дозволом про 50-відсоткову ставку, розгорнувши „ударну кампанію” його проведення [6, 80].

Механізм самообкладання виявився доволі простим. Райфінвідділи розподіляли суми виконання планових завдань мобілізації коштів населення по селах, а сільські ради скликали загальні збори селян, встановлюючи подвірні ставки і терміни стягнення. Інколи самообкладання використовували для стимулювання хлібозаготівель, а також для форсування колективізації та боротьби з „куркульськими елементами”. Недорід 1928 р. негативно позначився на фінансово-економічних можливостях селянських господарств, від так зростання ставки самооподаткування у 2 рази викликало опір селян. Так, селянин с. Петровське Ізюмської округи Ф.Л. Захаров зазначав у 1928 р.: „Громадяни, у нас цього року недорід, самообкладання ми платити неспроможні, а якщо і доведеться, то не більше 15 % з відерочкою до 1 травня” [12, 62]. У 1927/28 господарському році було використано 65,9 % суми самообкладання, а за 1928/29 господарський рік недостача становила 2 млн крб [8, 24].

Аналізуючи звіти окружних виконавчих комітетів, надісланих протягом першої половини 1929 р., автор дійшла висновку, що самообкладання, крім функцій масового вилучення селянських коштів, виявилось також засобом економічного виснаження так званих куркульських господарств. Так, 20 лютого 1929 р. Кременчуцький окрвиконком, підсумовуючи наслідки хлібозаготівель, констатував про

застосування „засобів примусу”, у тому числі „проведення самообкладання за попередніми постановами в межах даних йому контрольних цифр з тим, щоб основний тягар зазначених операцій поліг на кулацтво та заможне селянство взагалі” [12, 62]. У звіті дослівно підкреслювалося „проведення самооподаткування населення за класовим принципом” [12, 66]. Офіційні документи, а також листи селян, фіксують два терміни: „самообкладання” і „самооподаткування”, – які свідчили про додаткове стягнення податку з сільського населення, що займалося сільським господарством і сплачувало єдиний сільськогосподарський податок.

Основний тягар оподаткування, від так і самообкладання, припадав на заможні групи селянських господарств, тому що, дотримуючись класового принципу, бідне селянство, за рішеннями сільських рад, звільнялося від його сплати. Так, у березні 1929 р. 28,8 % господарств Запорізької округи було повністю звільнено від самообкладання, 12,3 % частково, але весь тягар перекладався на заможні господарства, яких налічувалося 10 % від загалу в окрузі [12, 74]. Сума самообкладання зросла по окремих господарствах з 20 до 200 %, а його виконання виявилось майже вичерпним, позаяк змінили „методи стягнення”, тобто 2 % вилучень відбувалося „шляхом застосування примусових заходів” [12, 75]. На Київщині самообкладання використовували під час хлібозаготівель. „Самообкладання, – зазначалося у звіті Київського окрвиконкому 19 березня 1929 р., – що було проведено в 1927 р. на 35-50 %, один з методів, що примусило заможне селянство викупити на ринок певну кількість хліба. Цього року самообкладання в розмірі 25 % сільськогосподарського податку проводиться на Київщині без особливого натиску” [12, 82]. Отже, судячи зі звітів окружних органів влади, примусові методи застосовувалися при стягненні самообкладання.

Положенням „Про єдиний сільськогосподарський податок”, ухваленим ЦВК СРСР 21 квітня, особливо статтею 28, було запроваджено індивідуальне оподаткування не за нормами, а на підставі даних податкових комісій про доходи одноосібних господарств [13, 212]. Ця вимога поширювалася на принципи самообкладання. Зокрема, 2 квітня 1929 р. Луганський окрвиконком зазначав, що класовий підхід було збережено при самообкладанні заможних селян у 1928/29 господарському році, позаяк його ставка залежала від прогресії оподаткування [12, 90]. Зазначалося також суттєве зростання самообкладання заможних груп селян. Воздвиженська сільська рада Железнянського району Донбасу, спираючись на закон про самообкладання, нарахувала селянинові Л.Д. Макаровському у червні 1929 р. 1600 крб стягнення [12, 97].

Основним органом влади, котрий займався встановленням відсоткових ставок самообкладання і термінів їхнього виконання селянами, були сільські ради. Діяли сільські облікові комісії, організовані з представників сільських рад, комітетів незаможних селян, активістів інших громадських організацій, які обстежували економічне становище селянських господарств, виносили ставки обкладання на загальні збори сіл. На Полтавщині самообкладання провели в усіх селищах протягом 1929 р. на суму 1137803 крб проти 1030964 крб у 1927/28 господарському році [14, 5]. Цікаво, що 453 крб надійшло у формі „трудової участі”, тобто це був відробіток шляхом примусової праці. Кількість рад, у яких селянами було прийнято

самообкладання, зростала, але сума надходжень була незначною (див. табл. 2):

Таблиця 2 [15, 58]

Динаміка самообкладання сільського населення УСРР (за грудень 1928 – червень 1929 р.).

Дата	Кількість сільрад з самообкладанням	Встановлена сума (тис. крб)	Фактично надійшло (тис. крб)
1.12.1928	1823	3484	70
15.12.1928	5351	16235	1,598
1.01.1929	7282	18655	4,882
1.02.1929	8249	20283	11,878
1.03.1929	8924	20563	15,926
1.04.1929	9236	20772	16,926
1.05.1929	9240	20772	17920
1.06.1929	9240	20772	18006

Надходження суми самообкладання зростало, але за рахунок селян, тому що колгоспники сплатили 46,2 тис. крб, середняки – 14,4 млн крб, так звані куркулі – 3,1 млн крб, інші групи (кустари, ремісники, торговці) – 180 тис. крб [15, 58]. Мобілізовані у такий спосіб кошти сільського населення розподілялися наступним чином: 67,2 % на потреби народної освіти, 5,4 % на охорону здоров'я, 7,3 % на дорожнє будівництво, 12,6 % на благоустрій, 4,8 % для поліпшення сільського господарства [15, 58].

7 серпня 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову „Положення про самообкладання населення на задоволення його громадських потреб”, а Наркомфін УСРР одразу видав інструкцію, згідно з якою пропозиції стосовно самообкладання висували окремі особи, сільські ради та КНС. Загальні збори сликкала сільська рада, оголосивши дату їхнього проведення за тиждень, а рішення було правочинним, якщо з'явилося 50 % громадян [8, 3]. До соціальних груп, які підлягали самообкладанню, належали селяни-колгоспники, службовці, кустарі, які займалися сільським господарством та сплачували податок. Сума самообкладання не повинна була перевищувати 30 % ставки єдиного сільськогосподарського податку [8, 4]. Громадяни, які не сплачували податків, не підлягали самообкладанню, як і міське населення. Кампанію вилучення коштів планували завершити до 15 грудня 1929 р. Загальна сума самообкладання по РСФРР становила 97,3 млн крб, у тому числі для РСФРР – 71,7 млн, а для УСРР – 20 млн крб, решта припадала на Білорусію та Узбекистан [16, 17]. Запровадження індивідуального оподаткування заможних селянських господарств, особливо після постанови РНК УСРР „Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське” від 13 серпня 1929 р., дозволило фінорганам та місцевим органам влади максимально вилучати кошти сільського населення шляхом його додаткового оподаткування. В Україні індивідуальним обкладанням було охоплено 2 % господарств, у тому числі 1,5 % на Поліссі, 1,4 %, на Правобережжі, 2,5 % на Лівобережжі та 2,4 % у Степу [16, 1-6]. Якщо взяти до уваги, що в УСРР тоді існувало 5,2 млн селянських господарств [17, 17], відтак самообкладанню за максимально високими нормами підлягало, щонайменше, 340 тис. селянських дворів.

Застосування репресивно-каральних методів та адміністративно-фінансового тиску до селян дало значне збільшення надходжень по лінії самообкладання, але продовжувало не відповідати плановим завданням. На селянських сходах у РСФРР, УСРР та БСРР ухвалили 141,1 млн крб самообкладання, з них в Росії 89,3, в Україні 48,2, в Білорусії 3,6 млн крб. Надійшло станом на 31 грудня 1929 р. 85,6 млн крб, у тому числі 47,6 млн із РСФРР, 37,3 млн із УСРР та 434 тис. крб із БСРР, тобто 60,5 % від встановленої суми

[18, 18]. 2 вересня 1929 р., за матеріалами фінорганів, у 37 округах (з 41 в УСРР) селянам нав'язали 35 млн крб самообкладання, що становило 88 % контрольного завдання, а до сільських кас здали 17,6 млн крб [8, 55]. Станом на 1 грудня було одержано 37,3 млн крб, тобто 77,3 % суми. На Поліссі показники становили 73,9 %, на Правобережжі – 75,7 %, на Лівобережжі – 78 % [8, 107], тобто недовиконання свідчило про фінансово-економічну неспроможність селянських господарств сплачувати одночасно податок та самообкладання, а також інші натурально-грошові повинності – хлібозаготівельні завдання, м'ясозаготівлі, штрафи.

Масова колективізація і політика розкуркулення звужували соціальну базу платників самообкладання, тому що значна частина селянських господарств потрапила до колгоспів, відтак селяни-одноосібники, які масово сплачували податки, одержували пільги або звільнялися від них. Колгоспи не підлягали самообкладанню, позаяк відраховували кошти до різних фондів соцкультпобуту. У зв'язку з цим основний податковий тягар лягав на селян-одноосібників, які не пішли у колгоспи.

Фінансові органи висловлювали незадоволення темпами та обсягами надходження коштів від населення. На 15 січня 1930 р. їх запевнили, що, згідно з даними сільських рад, мало надійти 48,5 млн крб, а реально вони одержали 43,2 млн крб, тобто 89,1 % [8, 107]. Необхідно зазначити, що від вересня 1929 р. ставка самообкладання становила 40-50 % від суми сільгосподатку [19, 4], але навіть така політика не давала бажаного фінансового ефекту. Основними регіонами, селяни яких максимально відраховували кошти за статтею самообкладання, були Правобережжя – 10 млн, Лівобережжя – 11, млн, Степ – 14,4 млн крб. Гіршими були показники гірничо-промислового району – 7,4 млн крб [57], тому що там переважало міське населення та робітники. Наприкінці 1929 – на початку 1930 р. сума самообкладання, яку одержали фіноргани, становила 40 млн крб, із них 39,8 млн сплатили селяни-одноосібники [18, 4]. 1 квітня 1930 р. начальник податкового управління наркомфіну УСРР О. Кушнір інформував наркомфін СРСР про те, що сума надходжень по лінії податку, боргу попереднього року, стягнення штрафу і самообкладання становила 99,3 млн крб, із них так зване самооподаткування дало 45,9 млн крб [20, 281]. Якщо 1 грудня 1929 р. 10879 сільських рад встановили подвірні ставки самообкладання селян, то 1 січня 1930 р. – 10882, а 1 лютого 1930 р. – 10915 з 10921 в УСРР [8, 327]. Помісячно виконання селянами грошової повинності, якою для них стало самообкладання, виглядало наступним чином (див. табл. 3):

Таблиця 3 [8, 327]

Динаміка самообкладання сільського населення УСРР (1 жовтня 1929 р. – 1 березня 1930 р.)

Дата	Контрольні цифри сільрад (тис. крб)	Надходження коштів (тис. крб)	Питома вага (у %)
1.10.1929	47269	25804	52,5
1.12.1929	48257	37355	75,9
1.01.1930	48515	42225	85,8
1.02.1930	49164	44287	90
1.03.1930	49597	46090	94

Протягом півроку сільські ради, скликаючи загальні збори селян, не спромоглися суттєво збільшити суму самообкладання, але їм вдалося максимально наблизитися до планового завдання.

Відсоток встановленого самообкладання до сум сільгосподатку в округах дорівнював 40 %, а в деяких навіть 65 % [8, 328]. За соціально-економічними групами сума самообкладання, стягнена протягом першої половини 1929/30 сільськогосподарського року, розподілялася наступним чином: 330 тис. сплатили колгоспники, 34,3 млн – середняки, 14 млн – так звані куркульські господарства, 490 тис. крб – кустарі та інші платники податку [8, 328]. Самообкладання торкнулося і середняків, тому що політика розкуркулення фактично на весну 1930 р. ліквідувала цю заможну групу селян. Не випадково О. Кушнір рекомендував тоді підняти ставку самообкладання до 75 % розміру податку [8, 328-329]. За для цього ЦВК і РНК СРСР, переглянувши попереднє рішення, ухвалили 23 грудня 1930 р. постанову „Про обкладання куркульських господарств єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку” [12, 254], якою зобов’язав виявити всі „куркульські господарства” і максимально їх оподаткувати, але забороняв застосування цієї постанови стосовно середняків.

Виникла парадоксальна ситуація з оподаткуванням: уряд прагнув максимальної мобілізації селянських коштів, а з іншого боку – займався популізмом. Насправді відбувалося подвійне оподаткування селян. Збільшуючи суми сільськогосподарського податку, влада автоматично підвищувала відсоток самообкладання, тому що він залежав не лише від адміністративного фактору, а також від встановленого податку з двору. Фінансовим планом УСРР 1931 р. передбачалася „мобілізація коштів населення” в розмірі 1,2 млрд крб проти 850 млн крб 1930 р., у тому числі від сільського населення надходження мали скласти 750 млн проти 550 млн крб минулого року. Сільгосподаток збільшили з 84 млн до 125 млн крб, а самообкладання з 66 млн у 1930 р. до 95 млн крб 1931 р. [21, 40-48]. Виявляється, що сума самообкладання у 1931 р., яку фіноргани прагнули вилучити у населення, перевищували суму надходжень з усіх податків сільського населення 1929/30 господарського року. Грошові повинності українських селян виявилися так (див. табл. 4):

Таблиця 4 [21, 45]

Розміри грошових вилучень на одне господарство протягом податкового року (в крб)

Соціальна група	Всіх платежів		У тому числі обов’язкових	
	1930 р.	1931 р.	1930 р.	1931 р.
Колгоспники (з платежами колгоспів)	133	163	33	70
Колгоспники (без платежів колгоспів)	40	53	6	14
Бідняки	37	42	4	7
Середняки	113	145	52	95
Куркулі	1359	2205	1007	1915

Колгоспники і середняки, якщо скористатися даними М. Шафіра, сплачували приблизно однакові суми, хоча за обов’язковими платежами середняки платили значно більше, але основний тягар припадав на так званих куркулів. У реальних соціально-економічних відносинах, які склалися в українському колективізованому селі на осінь 1931 р., селяни сплачували значно більше, виконуючи одночасно натуральні та грошові повинності. Наприклад, селянин Є. Білько Шеметівської сільської ради Цебриківського району на Одещині мав внести 154 крб і 54 коп.

сільгосподатку та 154 крб і 65 коп. самообкладання, 32 крб держстраху. За невиконання державних зобов’язань його майно підлягало конфіскації і продажу на торгах [12, 361]. Селянинові тієї ж сільради Ф.Є.Штаху встановили 41 крб 75 коп. податку та самообкладання 41 крб 75 коп., тобто 100 %. Він їх не зміг виконати, а тому його продали [12, 362]. Така ж доля спіткала і решту односельчан. На середину грудня 1931 р. сільгосподаток становив 115 млн крб, а в 1932 р. – 142 млн крб, самообкладання – відповідно 56,9 млн крб у 1931 р. та 86 млн крб у 1932 р. [22, 15]. Про добровільність, яку у 1932 р. продекларував І. Борисов у брошурі стосовно нового закону про самообкладання [1, 15], фіноргани не дбали, виконуючи контрольні цифри річного плану. Від самообкладання звільнялися колгоспи і радгоспи, пенсіонери, студенти, інваліди війни, але не священники, які жили в сільських районах. Селян позбавляли майна, житла, землі, розпродаючи на торгах, якщо вони не виконували державних завдань, тобто повинностей. „Прошу сільраду повернути мені хату, – скаржився М.М. Явдошенко з с. Черемушне на Харківщині, – мою усадьбу з постройками так як моє майно продано за невиконання грошового налогу” [12, 489]. Одночасне виконання селянами натуральних повинностей (хлібозаготівельного плану, твердого завдання м’ясозаготівель, поставок незернових культур) та грошових (сільськогосподарського податку, самообкладання, штрафів, позик індустріалізації) виснажило продвольчу базу сільського населення, зумовило трагічні наслідки голодомору 1932-1933 років.

Проаналізувавши офіційні документи партійно-державних органів влади в УСРР, архівні фонди наркоматів, ЦК КП(б)У, автор дішла висновку про запровадження в сільських районах України кінця 1920-х – першої третини 30-х рр. системи повинностей у вигляді єдиного сільськогосподарського податку та його функціональної і органічної частини – самообкладання. Доказом існування факту повинностей селян є примусовий характер встановлення розміру додаткового оподаткування і методи його виконання (репресії, кофіскація майна тощо). Терміни самооподаткування і самообкладання тотожні, вони віддзеркалюють організаційні форми грошової повинності українських селян. Від суми сільгосподатку залежала і ставка самообкладання, тобто надподатку, стягнення якого відбувалося за соціально-класовим принципом. Основний тягар оподаткування держава свідомо переклала на „заможно-куркульські елементи”, що означало встановлення системи їхнього визиску шляхом накладання грошової повинності.

1. Борисов І. Новий закон о самообложении на 1932 год / Под редакцией М. Вербицкого. – М., 1932.
2. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К.: Наук. думка, 1975; Резниція М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937): Очерк историографии проблемы. – К.: Вища школа, 1977.
3. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
4. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 135.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2509.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2756.
7. ЗУ УСРР. – 1928. – № 1.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 30. – Оп.

2. – Спр. 5283.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2779.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2776.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2756.
12. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
13. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1928. – № 24.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 3773.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5795.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5295.
17. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Харків, 1930.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5270.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 131.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5382.
21. Шафир М. Фінансовий план на 1931 р. // *Господарство України.* – 1931. – №11-12.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 204.

С.М. Свистович

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК УСРР З ОХОРОНИ ПРАЦІ В 20-30-х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У сучасній історичній науці відбувається переоцінка соціально-економічних процесів, що мали місце в 1920–30-х рр. у Радянській Україні. Наразі актуальною є оцінка з нових, вільних від ідеологічних штампів, позицій і участі профспілок у соціально-економічному житті радянської України в 20–30-х рр. ХХ ст. На нашу думку, для молодшої української держави є актуальним пізнання радянського суспільства, процесів, що проходили в ньому, феномену індустріалізації і, нарешті, соціально-економічної політики радянської держави через вивчення історії профспілкового руху тоталітарного більшовицького суспільства.

Діяльність профспілок у радянській історичній науці не отримала належного висвітлення. Основна маса літератури – це популярні книги, брошури 20–30-х рр. ХХ ст., автори яких були керівниками профспілок, кореспондентами періодичних видань. Вони мали на меті не наукове дослідження діяльності профспілок, а їхню популяризацію серед населення. В подальшому публікацій, що стосувалися профспілкового руху в Україні, виходило вкрай мало. Зрідка друкувалися науково-популярні видання та окремі статті в науковій періодиці, але ґрунтовних наукових досліджень не проводилося. Хоча використання комуністичним режимом громадських об'єднань та профспілок у соціально-економічних перетвореннях в Українській СРР висвітлювалося сучасною українською історичною наукою, але участь останніх у формуванні законодавства з охорони праці, формування державної політики з безпеки виробництва не було предметом спеціального наукового дослідження. Тому метою статті є висвітлення участі профспілок Української СРР у здійсненні заходів із безпеки виробництва та праці робітників в 20–30-х рр. ХХ ст., їхньої ролі у відповідній політиці компартійних органів. Об'єкт вивчення профспілки УСРР 20–30-х рр. ХХ ст. предмет – їхня діяльність із охорони праці.

Діяльність профспілок з охорони праці в СРСР і, зокрема, в Українській СРР, мала свої особливості, що впливали із загальної специфіки радянських профспілок – „передавального пасу від партії до мас”. Передусім варто відзначити цілковиту залежність

профспілок від влади, що детермінувало і потребу у санкціонуванні державою діяльності профспілкових організацій з охорони праці. В той час, як профспілки в демократичних країнах самі визначали напрямки і зміст своєї діяльності з охорони праці, радянські профспілки мали проводити цю діяльність у контексті відповідної державної політики. Тоді як охорона праці є однією з найважливіших сфер діяльності профспілок у демократичному суспільстві, у радянському тоталітарному вона була другорядною: на першому місці для профспілок було забезпечення впливу правлячої партії на маси, їхнього контролю з боку радянської компартійної влади. Однак більшовицька еліта була зацікавлена у нормальному функціонуванні виробництва, що було неможливим без проведення комплексних заходів із охорони праці. Прикривалося це демагогічними заявами про повсякчасне піклування „пролетарської” партії про життя трудящих.

Функції охорони праці визначилися у діяльності профспілкових організацій під час переходу до нової економічної політики. Посилення уваги профспілок до проблем охорони праці можна розглядати як політику соціального партнерства, що була спрямована на соціальну стабілізацію.

Варто передусім розглянути повноваження профспілок у сфері соціального захисту робітників, трансформації цих повноважень, зміни у розмежуванні повноважень державних та профспілкових органів у сфері охорони праці. З 1921 р. до їхньої компетенції входили вже головні питання охорони праці. В цей час профспілки проводять і законодавчу діяльність, що стосувалася охорони праці, оскільки комісаріат праці в цей час займався лише обліком і розподілом робочої сили. Проте у 1922 р. влада позбавила профспілки законодавчих повноважень, перебравши цю діяльність на себе. Формально профспілки могли брати участь у розробці законодавства про працю, однак їхні функції були тепер суто дорадчими. Вплив профспілок на законотворчу діяльність держави передбачався шляхом відповідної ініціативи вищих профспілкових органів, через роботу профспілкових представників у державних законодавчих органах, шляхом обговорення проектів постанов з питань трудового законодавства серед профспілкових функціонерів та членів профспілок. Однак на практиці, через партійно-державний контроль, ухвалені законодавчі акти не забезпечували належної участі профспілок у законотворчій діяльності [13, 167]. Незабаром участь профспілок у виробленні трудового законодавства стала суто формальною, фактично вони були відсторонені від цієї діяльності, оскільки влада не могла допустити контролю над своєю законодавчою діяльністю.

Діяльність профспілок із охорони праці можна вважати продовженням державної політики. Компартійна влада дала профспілкам повноваження у соціальній сфері, в тому числі й з охорони праці, передусім для того, щоб звільнити себе від „невдячної рутинної роботи” [9, 95], однак, профспілки у своїй діяльності з цього напрямку керувалися не реальним задоволенням вимог робітників, а вказівками компартійних органів. Профспілкові організації в СРСР були лише зряддям влади, тому не могли бути ініціаторами у справі охорони праці, їхня діяльність у цій сфері була жорстко регламентованою. Передусім варто відзначити такий аспект діяльності профспілок із охорони праці, як посилення на виробництві заходів із техніки безпеки, боротьбу із виробничим травматизмом. На радянських підприємствах був досить високий рівень виробничого травматизму.